

Шестнадесета глава

ЕТНО-НАРОДНОСТНИ ОБЩНОСТИ.

Разслояване и социална перспектива

Цивилизационното разслояване се утвърждава и възпроизвежда преди всичко чрез *образователно и културно разслояване* сред младите поколения, децата и младежите. През последните две десетилетия процесът в България е крайно неблагоприятен. Бе осъществена образователна и културна поляризация сред младите поколения, което в перспектива ще *разтяга дистанциите до степен на несъвместимост* между основните страти в структурата на населението и съответните цивилизационни части на обществото.

Става дума за младите кохорти, за новите заместващи поколения в процеса на възпроизводство на социалната структура на населението и работната сила. Те престои да заменят зрелите и възрастните поколения и да предопределят бъдещата гражданска структура и трудовия ресурс на населението в България. Това ново поколение се поляризира по фундаменталния за икономиката и обществото съвкупен критерий: (1) ниво на образование и образователен ценз; (2) профил и нива на професионална подготовка и квалификация; (3) обща гражданска, институционална и правна културност; (4) амбиция за реализация чрез професионална и творческа кариера; (5) рационалност и интелектуална способност. Това всъщност е един сложен съвкупен критерий, който има няколко свои етажа – от формалния сертификат и ценз за завършено образование, придобита професия и квалификация до реалната лична способност за производителен труд, трудови добродетели, манталитет на интегриран и социализиран гражданин.

Именно по този съвкупен критерий през последните две десетилетия младите поколения в България рязко се поляризират, социалните дистанции се увеличават, проявите на несъвместимост придобиват плътност. Като цяло се сваля общото *културно и социално-социализационно равнище* на населението. Това е изключително важно системно измерение на възпроизводството, което предполага специален и внимателен анализ. Без него общият анализ на възпроизводството на населението и трудовите ресурси би останал без център, подхлъзнат някъде встрани към второстепенни неща, към следствия и видимости без да се откроява сърцевината.

Полярните дистанции по образование и културност

Какви са по-конкретно полярните измерения при възпроизводството по критерия ниво на образование и културност? Нека последователно ги разгледаме в стратификационен план.

Елитното равнище по образование и културност, професионална подготвеност и амбициозност, гражданска грамотност и интегрираност през последните две десетилетия общо взето се удържа. Въпреки неспирните реформи в образователната система – доста злокачествени като цяло в средното образование, както и доста проблематични в университетското образование и докторантурите.

Става дума за онази част от младите, които въпреки всичко успяват да изграждат у себе си личен интелектуален и културен, професионален и квалификационен ресурс. И чрез него да си извоюват привилегировано място в социалната структура, привилегирована позиция в икономиката, властта и обществото като цяло. Това са онези млади хора, които, когато искат да постигнат нещо, имат адекватен личностен капитал – знания, умения и обучени способности. Ако са дарени от родителите и семействата си с привилегироващи ги богатство и висок обществен статус, те могат да ги удържат при силната конкуренция и обществена динамика. А ако семействата им не са им дали наготово висок статус, те имат личен шанс да пробият бариерите, да се изкачат нагоре по обществената йерархия, да постигнат личен успех и заемат високи позиции – такива, които не са характерни или дори са немислими за онзи социален слой, общност или съсловие, от които произхождат.

Тук има важен проблем на количеството. Тази елитна част от младите кохорти се раздвоява на две. Едните остават тук, в България, и ще заемат своите привилегирани позиции и статуси. Докато другите учат и се подготвят тук, но после заминават в емиграция, за да пробиват и се реализират в други страни. Чрез тази втора част на елитно подготвените си млади хора България изнесе и продължава да изнася огромен по мащаб и *незаменим като човешко качество* национален ресурс. А оставащата тук елитна част се оказва толкова малобройна, недостигаща и немощна, че не е в състояние да изпълнява като общност очакваната от нея лидерска роля – в гражданските отношения, при функционирането на държавата и публичните институции, при иновативното развитие на икономиката.

Именно поради своята малобройност, а и поради регионалното си локализиране (в София и още няколко големи града), тази елитно образована и квалифицирана съвкупност ясно се откроява на фона на общото снижаване на културното и образователното равнище в страната – не само на фона на малограмотните и аутсайдерски слоеве, но и на фона на свиващата се съвкупност на млади хора със средно образование, чието качество общо спада през последните две десетилетия.

В такава ситуация е закономерно тази високо-образована общност да развива в себе си своеобразно кастово високомерие спрямо „простия народ”, чувство за отделяне над и противопоставяне срещу него. Така се стига да съвременните моди на снобско-елитаристко самоотделяне в някакъв свой полюс откъм върха на пирамидата, чрез отделено клубно общуване, чрез встрастяване в юпи-космополитизъм като своя специфична субкултура. По същество тази общност се обособява в едно особено малцинство, елитарно се самомаргинализира, раздвоява идентичността си, а

това са все процеси на изпускане на своята ценностна и емоционално-психична връзка със своя народ, нация и държава.

Средната зона по образование и културност, професионална квалификация и гражданска грамотност видимо се свива по обем. Недостатъчният относителен дял и допълнителното му свиване е крайно неблагоприятно за България. Доколкото именно тези средни слоеве и общности имат базово значение за гражданската и политическата стабилност, за добрата работа на държавните и общинските администрации, за средния персонал във фирмите и институциите.

Масата от трудово заетите със средно образование има огромна факторна тежест при формиране на така нар. „обща факторна производителност” в икономиката. Това е основен елемент и измерител за наличния човешки капитал за икономиката, за доброто функциониране и модерно развитие на всички обществени институции, организации и сдружения.¹

Също толкова силна е ролята на образователното и културното равнище и за добро майчинство и родителство – неграмотните майки, родители, семейна среда възпроизвеждат неграмотни наследници, докато средно и високо образованите майки, родители, семейна среда възпроизвеждат наследници, които са заредени с високо личностно качество и човешки капитал. Също така родителският образователен и културен капацитет е директен и фатално силен фактор за стимулиране или за демотивиране на децата да учат и участват активно в учебния процес, да уважават знанието и знаещите, за развиват своята интелектуална способност.

Именно младите със средно образование (общо, хуманитарно, икономическо, техническо) възпроизвеждат така важните за обществото ниска средна класа, както и производителната част на работническата класа, занаятчийските и търговските съсловия. Съвременните общества и икономики се нуждаят от голяма маса такова население и работна сила. Свиването на тази маса под определен критичен праг обрича обществото на неефективна икономика, на остър дефицит от средно образовани и квалифицирани специалисти, служители и работници, а по същество и на ниско общо гражданско самочувствие, отваря се простор за пропагандата и рефлексите на провинциален nihilism, в икономиката и обществото се чувства недостиг на граждански импулс към модернизация.

За съжаление, през последните две десетилетия има масов процес на фактическа *профанизация и обезкултуряване* на значителна част от *средните слоеве* (за тях е характерно средното и висшето образование, специалната подготовка и квалификация, боравенето с информация и аналитичните дейности).

Процесът първо се развива в зрялата възраст на родителите – поради структурна безработица и масово обедняване при някои професии (инженерни, научно-изследователски и внедрителски, художествено-творчески, хуманитарни); поради ценностната промяна, при която доминиращи станаха материалното, парите, потребителският снобизъм; поради чалгизацията на забавленията и „културното” потребление. След като родителите му се поддадат процесът на профанизация и обезкултуряване се усилва при децата и внуците им. Значителна част от тях приемат и развиват изкривена философия от рода „защо да уча, като и без образование мога да

¹ Виж България: социални предизвикателства и евроинтеграция... С., 2007, с. 105-114; България. Статистическа панорама... С., 2007, с. 40-44.

работя и да изкарвам добри пари". Така, чрез две усилващи се стъпки, става смъкване надолу на културното и духовното, образователното и интелектуалното равнище на значителна част от среднообразованите и квалифицираните слоеве – не само на предишните, но и на новоформиращите се при съвременните условия. Това е болезнен процес за родителите и самоограничаване за техните деца.

Не по-малко болезнено е когато, демотивацията става само при децата и внуците, които отказват да наследят високото образователно и културно равнище на своите родители, прекъсват професионалната и интелектуалната традиция в семейството и рода. В тези случаи на практика става дума за скъсване на културната приемственост, за пренебрежение и обидно незачитане на родителското културно равнище, за лично декласиране на младите, за смъкване надолу като се подхранват и допълнително раздуват ниско-културните слоеве в обществото.

Отдолу на стратификационната пирамида набъбват слоевете с ниска образованост, близо до гражданския минимум. Това става поради натрупване на няколко фактора и процеса: първо, поради структурата на предлаганите работни места и принудата много хора да се заемат с работа под тяхното образователно, квалификационно и културно равнище, става дума за работа, която с натрупване на годините депрофесионализира и декласира; второ, поради огромния сив и черен сектор в икономиката, в които чрез нелегитимен труд или девиантни дейности младите могат да изкарват добри доходи и им се създава изкуствено високо самочувствие; трето, поради демотивиращата обществена среда, в която се подкопава и ерозира общественят рейтинг на интелигентността и високата култура, дори се създава особена култура на високомерие над образованите и културните хора; четвърто, поради проблема с дисциплината в училищата и влошената възпитателна и мотивираща среда в тях – вероятно около 30% от учениците посещават крайно нередовно или рядко учебните занятия; пето, поради масовата култура на забавлението и хедонизма, която още в ранна юношеска възраст отклонява вниманието и енергията от ученето и сериозното инвестиране в себе си; шесто, поради многото деца и юноши, които биват зарибени в различните форми на лумпенизиращи зависимости – алкохол и наркотици, ранна компютърна пристрастеност, самоцелен промискуитетен секс, други девиации; седмо, поради манекенско-мутренската младежка суб-култура, в която показният сексапил или мускули са важното, а културното равнище и добродетелите на младата личност не само, че са нещо подценено, но и често са изтласквани със знак на нещо архаично и немодерно.

В резултат от всичко това сред значителна част от младите поколения се изгубва мотивацията за учене, за продължително лично усилие в обучението и придобиването на квалифицирана професия. Поне 50% от учениците и 30% от студентите са демотивирани да учат съзнателно и последователно, нямат амбицията да натрупват богати и реални знания и умения, докато си получават дипломата. Още по-тежък е проблемът с децата и юношите, които рано отпадат от училището и остават в плен на малограмотната улица, както и за студентите, които прекъсват образованието си и после не намират сили да продължат.

В дъното на пирамидата рязко и бързо набъбва полкът на малограмотните и неграмотните слоеве – преди всичко сред циганите, в по-малка степен сред българските турци, но съвсем не за подценяване като дял и сред народностните българи. Става дума за пропадане и общностно запечатване далеч под минималната

гражданска граница за образованост и културност – задължителна по Конституция и необходима заради високото институционално и технологично ниво на обществото. Става дума по същество за *минимална граница*, чрез която по същество се визира *гражданската нормалност* в едно модерно европейско общество, каквото в общ план е българското.

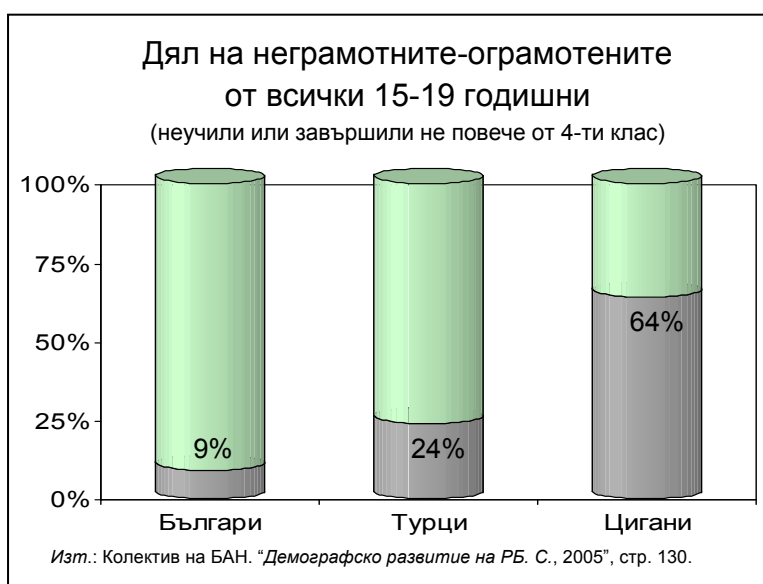
Разрастващата се неграмотност сред младите поколения е изключително важен компонент в демографската и социална криза в България. Точно по тази линия упорито се върви към национална катастрофа. В смисъл, че когато възрастните поколения бъдат заместени от сегашните млади поколения, не просто ще има много по-малко на брой хора в продуктивна възраст, но и тяхната производствена и общо гражданска способност ще бъде критично понижена – поради големият контингент неграмотни и малограмотни, което значи и трудово негодни, а оттук и в риск да станат и да изживеят живота си като асоциални.

Това е качествено измерение на демографската криза, което има и ще има далеч по-остри последици от простото намаляване на количеството на заместващите млади поколения.

Демографската статистика показва, че неграмотността вече е генерирана в порядъка на десетки проценти. Вече са потресаващо висок процент сред 15-19 годишните бъдещите граждани, които ще останат без първична грамотност (стигнали са максимум до 4-ти клас). При народностните българи практически неграмотните са 9%, при турците – 24%, при ромите – 64%.² Очевидно, при българите проблемът вече е достатъчно остър, при турците – не малка част от тях рискуват да се смъкнат цивилизационно в аутсайдерска примитивност, при циганите/ромите – социалното бласто се е разширило катастрофално, цивилизационният регрес сред тях е в огромен мащаб.

Въз основа на такава неграмотност или само частична ограмотеност в днешното общество това са хора и общности, които закономерно остават и без *минимална функционална* грамотност. Става дума за частта от населението в България, които през 2003 г. са с под основно образование. Това на практика означава, че и формално, и реално са около съвременния граждански минимум, или са аутсайдерски малограмотни и неграмотни.

През 2002 г. делът им сред 18-24 годишните в ЕС е бил 16%. При по-възрастните и старите поколения България има по-добро от средното ниво в ЕС, докато сега младите поколения със своята много по-неблагоприятна образователна структура бързо свалят не само своето, но общото равнище. Става дума за изоста-

² Виж *Демографско развитие на Република България*. Табл. 12.3., с. 130; *Владимирова, Катя. Демографско развитие... С., 2007, с. 27, 47-48; Виж Димова, Лилия и кол. Ромите: другото измерение на промените... С., 2004, с. 13-20, 38, 65.*

ване, което се генерира чрез демографското заместване на старите от младите поколения. Когато голяма част от тези заместващи млади са неграмотни и малограмотни, това очевидно е общодеградиращ граждански процес. Няма как да си затваряме очите пред него – поради ред причини, вкл. защото това е една от болезнените форми на гражданска поляризация и цивилизационна несъвместимост сред самите млади поколения.³

Неграмотността като социален феномен

Нека обърнем по-подробно внимание на неграмотността като социален феномен. Неграмотността не само в индивидуален план, а и като маса от населението в общосоциологически, икономически и държавнически план.

Неграмотност означава *нетрудоспособност* – поради лична непригодност и негодност при съвременната администрация и модерната форма и обмен на документите, при съвременните институции и техните процедури, при модерните технически и технологични условия за производство и средства за работа, при новите информационни и комуникационни технологии, както и при новите „дигитални“ цивилизационни норми за общуване и нормалност на личността. При тези условия, ако неграмотните работят, то това закономерно е нещо „черно“, крайно непрестижно, често е примитивно, няма как да не е рутинно като операции и безмисловно, като правило е опростачващо като човешка среда, нищожно заплатено, най-често е нелегитимирано и социално необезпечено. Едва ли в гетата си дават сметка, че малограмотност и затъване в неграмотност означава нетрудоспособност при съвременните технологични и обществени условия.

Неграмотност в днешно време означава крещяща *неспособност за поне минимално интегриране* към социализираните групи и общности – неспособност до ниво да не може да се говори и общува с тях дори на най-елементарно равнище. А това на практика води до гражданско изтласкване и изолиране, и до самоизключване от социума. В такива общности се пораждат импулси за агресивно противопоставяне срещу обществото, което от своя страна закономерно няма как да не се изкушава да отвръща с контрамерки и дори с дискриминация.

Още, неграмотност означава личностна *закрепостеност* към общност, в която действат архаични патриархални правила, племенен морал, полуфеодални порядки или мафиотския цинизъм на силата, както и „расовото“ своеволие на мъжете над жените и децата. В такава среда жената е или изпада в дискриминираната роля на непълноценно същество, а децата вместо висока хуманна ценност не рядко са обект на жестокост и средство за девиантен поминък.

Още, неграмотността поставя под съмнение реалния граждански статус на индивида – поставя индивида и общността *в разрез с основни граждански изисквания* към всеки индивид. Напр. като задължението, формулирано в Конституцията на Република България всеки да се обучава в училище до своята 16-та годишнина, завършване на основно образование; ползване на официалния български език; правото, но и задължението за обществено-полезен труд. В това си измерение неграмотният индивид се поставя в ситуация на *фактическо непълноценно* гражданство.

³ Виж [Владиминова, Катя. Демографско развитие... С., 2007, с. 48.](#)

Накрая, неграмотност и малограмотност означават невъзможност за адекватна и рационална преценка на конкретни властови феномени, на предизборни обещания, на институционални и организационни процедури. Поради това, в условията на „демократични избори“, такива хора и общности стават безпомощен обект на *политическа манипулация* – лесно ги купуват, разкарват ги с автобуси, гласуват за когото им посочат старейшините. Става дума за циничен рекет, използване на заплахи и подкупване, което е възможно само ако това компактно население е неграмотно и неспособно да се ориентира политически. За съжаление от 2003 г. насам във все по-голяма степен и на все повече места точно тези „свободни“ избиратели решават и предрешават крайния изборен баланс. Такова публично манипулиране и публична цинична злоупотреба с демократичните изборни процедури вече става опасно за властите в държавата като цяло. По тази линия напрежението расте, отдалечаването от европейските демократични стандарти става очевидно.

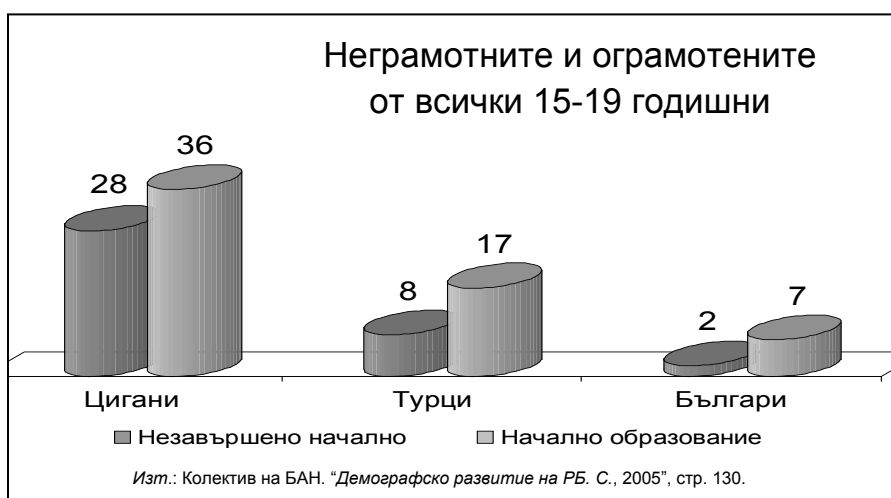
Тежестта и сложността на демографската криза по линия на генерираната масова неграмотност и съответната ѝ анти-социалност идва не просто и само от критично високия ѝ процент, но и от това, че тази неграмотност се *концентрира етнически* – вече обхваща мнозинството от младите поколения в ромското малцинство.

И в трите основни етно-народностни общности има вече масов слой неграмотни и изпадащи под чертата на гражданската нормалност. Но за съжаление този процент при циганите/ромите става вече толкова голям, че започва да определя техния общ профил – както като тяхно отношение към обществото и държавата, така и обратно, на другите и на институциите към тях. Така се завихря един омагьосан кръг на дезинтеграция, вместо на интегриране, омагьосан кръг на противопоставяне и натрупване на взаимно напрежение до степен на агресивност. Това е взривоопасно.

В по-малка степен, но все пак вече видимо подобен процес се раз-

вива сред българските турци. Има хипотеза, че поне част от декларираните като млади турци с образование под основно всъщност са роми, които се представят за турци. Това би следвало да бъде специално емпирично проучвано. При всички случаи проблемът вече влиза и сред турската общност, по-специално сред населението, което живее в отдалечени от градски центрове бедни села със затихващ тютюнев поминък, които са етно-капсулирани, и които сега едва се удържат на границата на мизерията и отчаянието.

Развива се и неграмотен лумпенизиран български сегмент. Това е в крещящо противоречие с историческата традиция сред българската народност – традиция и ценност децата да получават добро образование и образованост, равно на това на родителите или по-високо. Тук става дума за хора, семейства и общности сред българите, които пропадат под чертата на всякаква социална логика и обществена търпимост. Вероятно това са типични лумпенизирани групи и общности, поразени от ал-

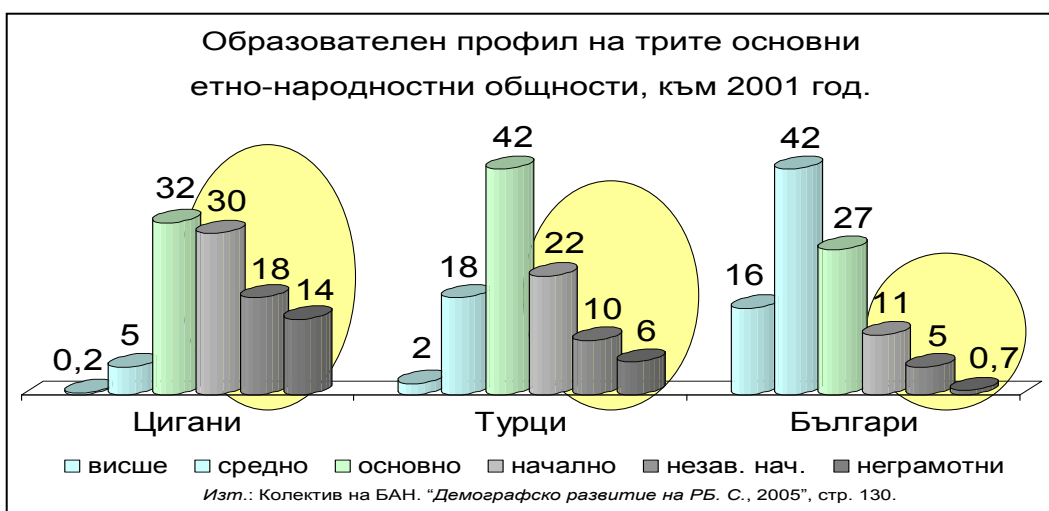

кохолизъм и наркомания, престъпност и проституция, потънали в деградираща мизерия, с психически неадекватности и редовно домашно насилие.

Както вече се каза по-горе демографската криза по линия на образованието има и обратна страна – откъм върха на образователната скала. Продължава да се подготвят извънредно *образовани и креативни, с амбиции и широк хоризонт* млади хора. Реалността е, че тези млади хора тук, в България, се подготвят, стават хора с високо качество, култивират се у тях личностни, професионални и обществени добродетели, но после голяма част от тях се пращат или изтласкват към чужбина и емиграция. В този ракурс продължаващата емиграция е нещо което съсипе шансовете на българската икономика и общество за модернизирание и просперитет.

Чрез износа на голяма част от високообразованите си деца, с квалификация и амбиция за кариера, с упоритост и висока адаптивност, от България всъщност се изнася много от нейния национален и държавен капитал: (1) капитал като *пари*, които

обществото и семействата са вложили за израстването, развитостта и културността на своите синове и дъщери; (2) капитал като *детеродна способност*, контингент за нови млади по-

коления с високи човешки качества; (3) капитал като *производителни*, креативни и предприемчиви слоеве, които тук рязко намаляват и започват осезаемо да не достигат; (4) не на последно място, капитал и като *генофонд*. Известна е силата на българския ген – като красота и жизненост, като интелектуална заложба и духовна пластичност, като адаптивност и предприемчивост. Чрез износа на млади хора България по същество опасно източва голяма част от генофонда на българите, на националната традиция, на народностната българска държавност.

Динамиката на профилите по Кели

Социалното разслояване и степента на поляризация, обособяването при цивилизационното разслояване има големи различия в трите основни етно-народностни общности в България – както при сравняването им една спрямо друга, така и в динамиката и посоката на трансформацията на всяка една от тях през последните две десетилетия. Затова е редно да ги маркираме специално. Тук се позовавам и използвам емпирични данни от изследвания на Николай Тилкиджиев. Той очертава типични профили. Емпиричните данни на АССА-М и на други социологически агенции са аналогични.

Профилът на народностните българи (над 80% от населението) съответства на усреднения общ профил в страната, с малко по-свити низини – мнозинството се

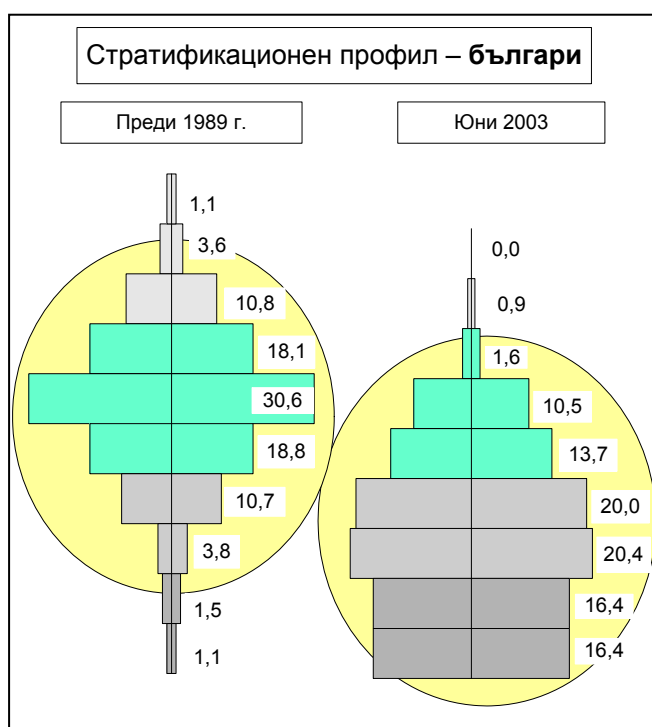
удържа над критичните зони на дълбоката бедност и аутсайдерската мизерия. Но въпреки това за две десетилетия там са пропаднали над 30%, което само по себе си е значителна гражданска маса.⁴

Този профил е близък до средноевропейския стратификационен профил, но откъм една сравнително по-бедна и периферна европейска страна, напр. Португалия и Испания, дори Италия и Гърция. Нашите проблеми са преди всичко откъм елитите – тук те са минимален процент, който в най-високите страти дори не се хваща от такива представителни социологически изследвания. Това индиректно подсказва, че реалният дял на тези елити е максимум до 2-3% от населението. Такова минимално количество е или предпоставка, или вече факт на олигархично елитарно малцинство. То е признак за нездравословно поляризиране на социалната структура.

Още проблем е, че високите и средните слоеве на средната класа е твърде малък, вероятно около 3 пъти е по-свит спрямо типичния западен цивилизационен профил. Точно това е количественото измерение на видимостта и гражданското усещане, че в България „*няма средна класа*” – тя е толкова по-малка от нормалния си обем, че няма сила да се намесва значимо в управлението на държавата, не е респектираща в политиката, не налага своите стандарти на живеене, мислене и работа като общи стандарти в обществото. Средните слоеве *не са достатъчно масови*, за да посредничат надеждно между елитите и низините, за да балансират социалната йерархия като цяло. Този профил говори, че и сред народностните българи ефектите на социална поляризация са факт и ясно видими, процесът само за две десетилетия е отишъл към критични пропорции.

Сред низините с усещане за деформиращо дълбока бедност са 16%, плюс още 16%. Всъщност това са българи с премазано гражданско самочувствие на мизерстващи хора. Така се самоопределят 1/3 от всички. Обективно вероятно тази маса е наполовина по-малка, но самото съзнание за бедност и мизерия, за пропадане към бедност и мизерия е депресиращо. То култивира масова култура на бедността, както и трайна отчужденост от властта и политиката, дори озлобление спрямо тях – доколкото хората ги обвиняват, че обществото съзнателно се конструира по този начин.

Общото гражданско усещане и оценка е, че за две десетилетия социалният профил на народностните българи масово и рязко се е *смъкнал надолу*. В крайна бедност за затънали много хора. Но и голяма част от останалите са близо до тях.

⁴ Виж Тилкиджиев, Николай. *Статусна основа...* С., 2003 г., с. 137-139. Данните за стратификационното позициониране са въз основа на самооценка на респондентите – съответно за 2003 и ретроспективно за 1989 г. Виж Димова, Лилия и кол. Ромите: другото измерение на промените... С., 2004, с. 58-65.

Това означава, че проблемът „бедност“ наистина е засегнал в драматични форми много българи. Но по-масовото поразяване е че проблемът „обедняване“, относителното *обедняване и декласиране*, е засегнал огромната част от населението.

Такъв стратификационен профил е по същество масова гражданска основа за *политически нихилизъм*, за политическа апатия и пасивност, както и за *отвореност към популизъм* на надеждата, или популизъм на гнева и реваншизма, или популизъм на социалистическата носталгия.

През това десетилетие първите два вида популизъм три пъти подред направиха възможно „изборно чудо“ – през 2001 г. със зашеметяващото изгряване на Симеон Сакскобургготски и НДСВ, през 2005-2009 г. с появата и влизането в голямата политика на Волен Сидеров и Атака, през 2005-2009 г. с поредицата изборни победи на Бойко Борисов, формирането на алтернативната ГЕРБ, овладяването на по същество всички основни власти в страната. Социалистическият популизъм все още е политически безсилен в България, но назрява гражданската основа, възникват и европейски прецеденти, които подготвят и неговото „изгряване“ – може да се очаква следващо изборно чудо при някои от предстоящите избори.

От друга страна, членуването на България и българите в ЕС е натоварено с очакване то да действа като една мощна помпа, която да изтегли пропадналите масови български слоеве обратно нагоре – затъналите в дълбока бедност обратно към поносими форми на относителна бедност, с доближаване до средните слоеве, както и възстановяване на един нормален брой и процент на средните и високите слоеве на средната класа, на интелигенцията, на професионалните съсловия. В този смисъл гражданското внимание е центрирано в ЕС като субект и практическа гаранция, че в обществото ще възникнат условия и възможности тези пропаднали слоеве да се върнат обратно към зоните на нормален стандарт на живот и към съответен оптимизъм за социално издигане и подобряване на статуса. Ако тази гражданска надежда бъде разочарована, то евроскептицизмът в България ще стане не само масов, но и задушаваш.

В края на втората година от членство на България в ЕС бяха регистрирани ясни тревожни симптоми: по данни на АССА-М само за периода от Декември 2007 до Декември 2008 делът на категоричните евроскептици нараства почти двойно – от 7% на 12%, допълнително групата на умерените евроскептици се увеличава от 25% на 32%. Става дума за населението в активна трудоспособна възраст (18-60 години), когато се визират предстоящите 2-3 години. Когато се визират следващите 7-10 години, дяловете на евроскептиците се свиват приблизително наполовина – но това е склонност към оптимизъм, която може да бъде попарена от реалностите. Това очевидно е проблем не само на България и нейните власти, но и на ЕС като цяло – при сегашното изостряне на вътрешното напрежение и противоречия между ЕС-15 и ЕС-12, между старите централни, и новите периферни страни-членки.

При българските турци изходният стратификационен профил е подобен на този сред народностните българи. Дори да приемем, че той е леко завишен, частично това се дължи на сравнително по-ниска възискателност и претенциозност сред турците – така или иначе профилите са подобни. Силата и натрупването е в средните слоеве, плюс интегрираните слоеве на ниската класа – работническа, земеделска, чиновническа, търговска. Няма масирана дълбока бедност, самооценката за мизерстваша бедност е в порядъка на 4-7%.

Само за 15-ина години според самооценката този профил рязко деградира. Ос-

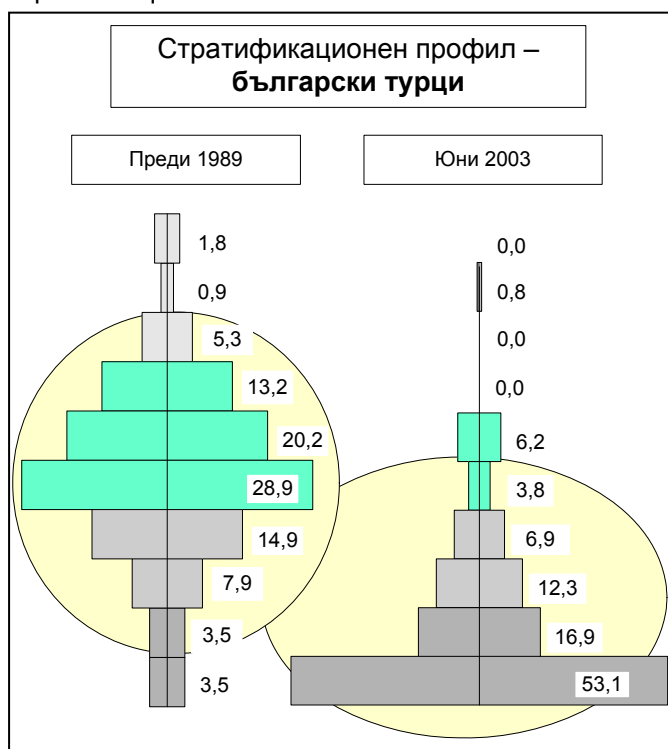
тава минимален типично олигархичен елит, който концентрира огромно богатство и власт, престиж и господарско самочувствие. Под него се регистрира скъсване на социалната йерархия, практически нулеви стойности за два съединяващи слоя. Самооценката е за *критично обезлюдена средната класа* – тя просто се е стопила, средният ѝ слой остава, но е критично малоброен и някак си социално самотен. Долната средна класа е анихилирала или по-точно – масово е пропаднала надолу към низините, от 29% се свива до 6%. Тук става дума за огромно количество декласирани хора и семейства, а вероятно и за цели селища и общини с много такова население

Ниските слоеве на българските турци масово са се придвижили надолу – към относителна бедност с голяма дълбочина, както и отвъд границата на абсолютната бедност. Виждате катастрофалното за тази общност набъбване на най-ниския слой – от 4-7% той рязко набъбва до 50-70%. Това е потресаваща самооценка. Дори и да е частично пресилена, поради евентуален стремеж на „малцинството“ да се самодекларира в по-тежко от реалното положение, социалното придвижване надолу и то толкова надолу е наистина потресаващ.

От такава гл.т. да е жив и здрав цивилизаторският преход в България, да е живо и здраво турското ДПС, което така добре се грижи за своя електорат, да са живи и здрави западните правозащитни организации, които така действат, че всъщност толерират подобна „загриженост“ за онеправданите при бившия социализъм български турци, да е жива и здрава съседна братска Турция, която очевидно има изгода тук, в България, „нейните“ турци да са така бедни и социално безпомощни, че да са по-лесни за политическо, националистично и ислямско фундаменталистско манипулиране!

Самооценката за деградиране и пропадане на социалната структура е категорична. Първата обективна причина вероятно е масовата *турска емиграция* през 1989-1992 (около 400 хил. души). Сред заминалите към Турция преобладаващата част бяха образовани хора, с професия и възможности за добра светска кариера и по-висок стандарт в Турция. Бяха сравнително по-млади хора, чието съвкупно образователно равнище е значително по-високо в сравнение с останалите в България турци. Втората причина е типично олигархичният и социално-поляризиращ модел, който ДПС наложи върху „своята“ електорална маса. Партията активно и целенасочено създава своя чиновническа и бизнес номенклатура, образова я, целенасочено и организирано повишава културното и професионалното равнище на тези хора, но като брой това не са много хора – оказва се, че статистически те почти не се улавят от националните представителни изследвания. Освен това този процес стана извънредно активен едва през последните 8-10 години, поради което още не е натрупана достатъчна гражданска маса, за да се открие в стратификационния профил.

Трето, според самооценката сред народностните турци в България чувстви-

телно пропада равнището на ниските работнически, земеделски и чиновнически слоеве. Преди те се оценяват като имащи сравнително добър стандарт и гражданско самочувствие. Тези, които са удържали такъв статус са намалели над 4 пъти, останалите са пропаднали надолу към различни степени на бедност и декласиране.

Ако търсим обективни причини, следва преди всичко да се отбележи рязката *деиндустриализация* в районите, в които живее компактно турско население или в мюсюлманско население, което е склонно да се турчее. Деиндустриализация означава на практика стопяване на интелигенцията, на хората с висше образование, както и на огромна част от хората със средно образование – за тях вече в тези райони има малко работа, а това е пряка икономическа причина младите да не са заинтересовани да продължават образованието си след основно. Пряка причина е работещите да остават с критично занижени доходи, както и във феодална лична зависимост от прекупваческите фирми (на тютюн и др. под.), и от местните кметски и бизнес бейове. Като цяло поради рязката и почти тотална деиндустриализация в много от тези райони много от останалите български турци и други мюсюлмани хората цивилизационно се връща от индустриалната епоха на Втората вълна към предишната земеделска епоха от Първата вълна. Бедността и декласирането е само едно от важните измерения на такъв цивилизационен регрес.

В такива райони качеството на наличните работни места рязко се снижи още в първите години на 90-те – към по-примитивна работа в земеделието, както и към ниско квалифицирана работа на мъжете в строителството, или на жените в шивашки и други подобни цехове. Това са райони, в които и преди имаше масов тежък земеделски труд (тютюн, картофи, планински билки и плодове, дърводобив). Но през последните две десетилетия, вместо развитие се получи обратното – в доминираща част от случаите земеделският труд бе допълнително примитивизиран, а това допълнително подтиска мотивацията за образование и натрупване на съвременна културност чрез по-високо образование. Именно този характер на труда на повечето работещи турци, допълнено от крайно ниските и дълго забавяни възнаграждения и заплащане за готова продукция (за тютюна, в шивашките цехове, в мините), обяснява статусното им пропадане към зоните на дълбока бедност и към периферна провинциална мизерия. Нарастването на последния процент до над 50% е наистина впечатляващо. На такава негативна самооценка не може да не се обърне внимание.

Именно върху тази икономическа и материална основа през разглеждания период българските турци в голямата си част бяха тласнати към свое етно-народностно и религиозно-политическо *обособяване и самосегрегиране*. Вследствие от това на практика те не постигнаха социален прогрес и просперитет, за огромна част от тях стана обратното. Самооценката ясно демонстрира масовото социално пропадане към зоните на тежка бедност, както и към маргинализиране и изключване от модернизационните процеси в България. Нека пак да подчертая, че освен всичко останало това има измерения и на *цивилизационно връщане назад* от зоната на Втората към Първата вълна, при това в огромна част от случаите в архаични и доста примитивни социални, битови и културни измерения.

При циганите/ромите изходният профил, деградиращата тенденция и сегашната ситуация са аналогични. Преди две десетилетия те също са имали сравнително добра и здравословна социална структура – дори и да приемем, че самооценката е носталгично завишена, пак реалната структура е съизмерима с тази на българските

турци. Тогавашната си крайна бедност циганите оценяват едва на 5-9%, плюс дълбока бедност още около 14% – общо около 23%.

Тук следва да се каже, че социалният профил на българските цигани в края на 80-те години е резултат от активна и многопосочна държавна политика през 60-80-те години. Политика към обществено интегриране на циганските кланове, махали, общности, към включване на повечето от тях в трудова дейност и по-специално в промишлеността и земеделието, към включването им в образователната система и измъкване на децата и младите от инерцията на общностна масова неграмотност и нехайство спрямо образование и усвояване на професия, в края на краищата – към значително намаляване и свиване на циганските гета и чергарските групи. В това отношение статистиката е безапелационна. В онези десетилетия обществото успя да извади около половината от циганите от техните гето-общности и им даде индивидуален, семеен и общностен шанс за цивилизационно догонване на другите в България. Не малка част от циганите се възползваха от този обществен шанс.

За съжаление през последните две десетилетия нещата рязко се обърнаха. Сега само най-ниската аутсайдерска зона обхваща над 60% от циганите в България. Такава самооценка за крайна бедност е наистина екстремална, наистина е жестока обективната реалност, която ѝ съответства. И тук, дори изкуствено да се пресилва тази nihilистична самооценка поради усвояния общностен манталитет за публично самостигматизиране, то реалният дял е огромен.

За тази болезнена деградация на социалния статус има множество обективни фактори и обстоятелства. През 1990-1994 г., при шокното закриване на предприятия и уволняване на работници, първи и в най-голяма степен бяха засегнати именно циганите. Това е закономерно при ниските им позиции в съответните трудови колективи, както и поради по-ниското образование и подготовка, поради по-лошата им трудова и организационна дисциплина. Циганите в България традиционно и в огромната си част са били и са в ролята на вътрешни гастърбайтери. В условията на икономически трусове и паническо свиване на работните места, на структурни икономически реформи естествено е първо и в най-голяма степен да пострадат именно гастърбайтерите – както от две години насам нашите в Европа.

Вече говорихме за мащаба, в който при общия процес на „икономически реформи“ бързо бе създаден огромен контингент икономически ненужно население (структурно и дългосрочно безработни). Тогава именно циганите станаха жертва най-рано и най-масово. На практика се получи удвояване на ефекта: първо обществото ги изтласка трудово и маргинализира социално, а после самите те съзнателно и допълнително се маргинализираха, изолирайки сам̀и себе си от светлата икономика и от модернизационните процеси.

Така бързо и масово отново спадна образователното и културното им общо равнище, натрупаните трудови навици и умения в много случаи бяха изгубени, голяма част от циганите се оттеглиха към алтернативни стратегии и девиантни практики. Значителна част от циганите фактически прекъснаха своята цивилизационна инерция и се върнаха назад, вкл. запушвайки се демографски и изтощавайки се социално чрез раждане на много деца, за които нямат ресурс да се грижат добре и съгласно съвременните културни стандарти за цивилизовано родителство.

След масовото принудително изтласкване в безработица голяма част от самите цигани, от техните родови, селищни и квартални общности сами – и принудено, и съзнателно – фактически се оттеглиха от пазара на труда. Обективното икономичес-

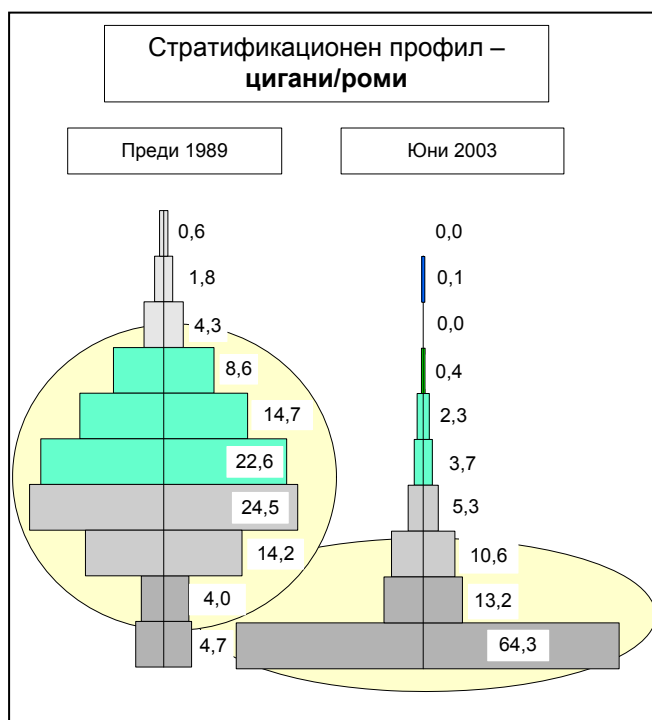
ко изтласкване се съчета със субективно самооттегляне. Голяма част от тях не положили усилия за връщане в пазара на труда, още по-малко за успех в конкуренцията за работни места и добри статуси. Значителна част от тях приеха девиантните форми за доходи – чрез просия и джебчийство, чрез проституция и детска експлоатация, чрез повишена раждаемост заради социални помощи, чрез форми на криминалност. Това е важно да се казва – безспорно за сегашното бедствие сред тях пряко е виновно обществото и осъществените икономически реформи, но заедно с това и те са си виновни.

Доколкото огромна част от тях не се съпротивляваха срещу този риск и деградиращ процес, а самоволно го усилваха като му придаваха и своята вътрешна общностна енергия.

Така се стигна до сегашния стратификационен профил сред общността на циганите. Една част от тях са интегрирани в обществото и светлата икономика. Но друга огромна част са изтласкани в зони на дълбока бедност и маргиналност, затварят се в гето-общности, приемат като вътрешно-общностна норма малограмотността и неграмотността. За тази част от циганите начинът на живот и манталитетът по същество съответстват на едно архаично общество, извън съвременната цивилизация с нейните три основни вълни (по Тофлър). Става връщане назад към примитивни пред-държавни племенни форми на съществуване.

Всъщност това днес е истинската бариера пред реинтеграцията на не малка част от българските цигани/роми, особено живеещите в обособени гето-общности и квартали. От страната на другите закономерно се подхранват и ескалират масови нагласи на недоверие и страх от циганите, съответни дискриминационни рефлексии. Това допълнително се усилва от някои партии, които спекулират с тази обществена проблематика. От страната на самите цигани проблемът също се усилва, доколкото не малко от тях търсят алтернатива в самостигматизирането, в образа на обществена жертва, като същевременно пропиляват или направо отхвърлят конкретни възможности за трудова и социална интеграция, сами допълнително затъват в неграмотност и малограмотност, развиват паразитни стратегии за спекулиране с обществени фондове и механизми за подпомагане и благотворителност.

Става дума за по същество *двустранен и двупосочен омагьосан кръг*, който все повече задушават самите цигани като общност – гето-общностите им се разрастват, обществената стигма се усилва, парите от програми за циганска реинтеграция потъват без значим резултат, съгъстява се гражданското и политическото напрежение около тях. Но заедно с това все повече райони, общини и селища в България затъват в тази гражданска и човешка маса. Намирането на изход от проблема е не само първостепенна демографска и икономическа предпоставка за бъдещ просперитет и модернизирани на България, но е и залог за оставането на България сред европейс-

ките висококултурни, образовани и цивилизовани общества.

Тук е мястото да се подчертае, че има съществени цивилизационни разлики между двете „етнически малцинства” – турците и циганите в България.

Турците са гражданска маса с изключително силна народностна спойка – по линия на мюсюлманството, чувството за принадлежност и лоялност, дисциплината, както и поради страх от наказателна реакция при непослушание – в условията на политическа и икономическа инвазия на тяхната партия ДПС и на нейния елит и номенклатура. При турците действа изключително силно чувство за традиционна общност и колективна съдба. Всичко това се допълва и от наличието на съседна Турция, към която българските турци биват тласкани като към „истинска” Родина, целенасочено им се създава съзнание и организираност като на турска народностна и държавна диаспора тук, в България. Българските турци имат своя една единствена, високоорганизирана, целенасочено действаща, тоталитарно йерархиизирана партия, при това властваща партия (8 години, 2001-2009). Това само по себе си е от изключително значение.

Докато сред циганите/ромите в България има десетки различни родове и кланове – с различен произход и културно равнище, с различен манталитет. Поради тази си *първична разроеност* те не са в състояние да се организират монолитно и устойчиво – вероятно няма да допуснат една тяхна партия да ги представлява и да ги организира, нито да са трайно зависими от нея.

Втората принципна разлика е, че турците като правило не пропадат под жизнения минимум, дори в условията на тежка бедност те не допускат семействата им да деградират, децата им да стават безконтролни и асоциални, жените им да загубят човешкото си достойнство, мъжете да станат морално безотговорни и паразитиращи над жените и децата. Бедните турци също са социализирани и работещи, стремят се към минимума за гражданска образованост – основно образование за всички, особено за момчетата. Турците са трудеща се и обществено-производителна гражданска маса, имат добри хигиенни навици и грижа за своето социално и духовно здраве.

Турците изключително ревностно пазят своята семейна традиция. Това е народностна общност в България, която през последните две преходни десетилетия успя монолитно да съхрани моралната среда за децата си. Те не просто възпроизвеждат поколенията си, а ги възпроизвеждат като нормални, социализирани, морални хора. Това е голяма разлика не само спрямо циганите, но и спрямо поне 20-30% от народностните българи.

Докато сред голяма част от циганските общности (основно сред гето-общностите; сред онези, които нито искат да се българеят, нито искат да се турчечат; масово сред малограмотните и неграмотните; масово сред неработещите и разчитащи на социални помощи и благотворителност) пропадането под екзистенц минимума става някак естествено – едва ли не като свободно връщане към специфичен народностен дух и традиционна култура. Отказът от труд и обществено-полезна производителност, слизането под чертата на елементарна битова чистота и порядък, отказът от брачност и ясна мъжка семейна и родителска отговорност, връщането към примитивни форми на общуване и поведенческа бруталност, насилието над жените, експлоатацията и злоупотребата с деца, всичко това отново стана масово сред маргиналните и гето-циганските общности. При това под извинителния знак за народностно право на самоопределение и характерна етнокултура. Но по същество всичко това е цивилизационно отстъпване назад към образци от архаични епохи. Циганската

каруца, натоварена с вехтории в центъра на големите градове, омърляните деца в уличния прахоляк, младите майки с пеленаче на гърди, които просят по светофари, неизмазаните съборетини, около които безхаберно се трупа битовия боклук, са ярки ежедневни символи за това цивилизационно връщане към архаизъм и примитивност.⁵

И ако всичко това бе само в резултат на обществена дискриминация и непосилна бедност, обяснението щеше да е по-просто, решението нямаше да изисква много дълго време, нито чак толкова големи материални и други обществени ресурси. Истинският проблем е, че тази цивилизационна реалност е плод и на общностен избор. Не са малко циганските семейства и родове, кланове и махали, квартали и общности, които правят именно такъв цивилизационен избор – сред тях бедността и безработицата са повече удобно алиби, форма за оправдаване и за съзнателно удобно самостигматизиране.

Правейки такъв избор една част от циганските/ромските общности злепоставят циганите/ромите като цяло. Стигматизират и злепоставят онези от тях, които искат и успяват да се интегрират в обществото, участват в пазара на труда и светлата икономика, работят по-престижни неща, стремят се да изучат децата си, да се приобщават към съвременните форми за начин на живот и общуване, за работа и доходи, за публичен живот и комуникация. Злепоставят ги като прехвърлят и върху тях обща стигма, поставяйки и на тяхното чело грозен белег за цивилизационна архаичност.⁶

⁵ Виж Димитрова, Боряна. *Състоянието на обществото...* С., 2003, с. 14-15.

⁶ Във връзка с по-горе обсъжданите феномени е от изключителен интерес книгата: Соуъл, Томас. *Етническа Америка...* С., 1998, с. 397-432.